

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

Ковязіна Кароліна Олександрівна,
кандидат соціологічних наук

Досліджено проблеми дітей трудових мігрантів, а саме соціального захисту неповнолітніх дітей, які залишаються в Україні без батьківського догляду та виховання. Проаналізовано наслідки цього явища в трудовій, міграційній, адміністративно-територіальній, сімейній, психологічній сферах. Внесено пропозиції щодо вдосконалення соціальної політики України у відповідних напрямках з метою вирішення низки проблем дітей трудових мігрантів та забезпечення виконання прав дитини, визначених Конвенцією ООН.

Ключові слова: діти трудових мігрантів, соціальне сирітство, соціальний захист дітей трудових мігрантів, соціалізація.

Спричинене багатьма соціально-економічними чинниками явище міжнародних міграційних процесів набуло вагомого впливу в сучасному українському суспільстві. Трудова міграція має низку як позитивних, та і негативних наслідків. Одним із негативних стало значне поповнення категорії дітей «соціальні сироти»¹. Виїжджаючи із країни у пошуках заробітку, батьки (один чи обидва) залишають вдома дітей, тим самим позбавляючи їх постійної уваги, любові та опіки. Сім'я є осередком первинної соціалізації дитини, чинником її розвитку, а тому має вирішальне значення для формування особистості дитини, її фізичного та психологічного здоров'я, моделей спілкування з оточуючими, життєвих цінностей. Саме тому при недостатньому піклуванні про дитину можна завдати їй психічні травми, що призводить до різних розладів емоційно-вольової сфери. Таким чином, залишаючись без батьків, діти позбавляються їхнього виховання, уваги, що може спричинити суттєві психологічні зміни у їх поведінці.

Сучасний стан та актуальність соціальних і психологічних проблем розвитку дітей трудових мігрантів та їх профілактики досліджу-

ються у працях Н. С. Гевчук [1], В. М. Пігиди [2], І. Ф. Лизун [3; 4], Г. Д. Ляльчук [5], Н. В. Гордієнко та А. Ю. Ізотової [6], М. В. Самарської [7]. Значний внесок у вивчення даної проблематики в контексті міграційних процесів та впливу на суспільство зробили І. Загарницька [8] та А. Кирчів [9]. Водночас чимало аспектів цієї проблеми, особливо щодо розроблення концептуальних основ відповідного напрямку державної соціальної політики, ще потребують уваги науковців.

Мета даної статті – дослідити сучасний стан соціального захисту дітей трудових мігрантів і надати рекомендації щодо його поліпшення, зокрема обґрунтувати необхідність розроблення цілісної Концепції соціального захисту дітей трудових мігрантів як основи відповідної державної соціальної політики.

Існуючі гострі проблеми дітей трудових мігрантів призводять до таких наслідків.

1. У *психоемоційній сфері* від'їзд одного з батьків (переважно матері) негативно впливає на дитину, що виявляється в:

– порушенні психоемоційного стану здоров'я дитини (погіршення комунікативного спілкування з оточуючими; поява дратівливості, агресивності, тривожності, відсутність довіри до інших [1]; поява відчуття самотності та власної неповноцінності; втрата емоційного зв'язку дорослих із дитиною [8]; виник-

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

¹ Соціальне сирітство – соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, які мають батьків, проте залишилися без їх піклування [1].

нення синдрому емоційної деривації [3]), що призводить до девіантної поведінки (розвитку алкогольної, наркотичної, ігрової залежності [2]);

– ускладненні процесу соціалізації та якості виховання дитини (відсутність належного контролю за поведінкою дитини дорослими [10]; порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що призводить до порушення формування особистості у дітей трудових мігрантів;

– деформації ціннісних орієнтацій щодо сім'ї як такої (викривлене уявлення про позитивну модель сім'ї; складності у формуванні поняття про повноцінну сім'ю), що у більших масштабах означає зародження такого явища, як національне сирітство [11];

– комунікативних проблемах після повернення трудового(их) мігранта(ів) додому (ускладнення при спілкуванні, труднощі при порозумінні дітей та батька(ків); незнання батьком(ми) своєї дитини; втрата емоційного зв'язку між дорослим(и) та дитиною [8], відновлення якого потребує значних психоемоційних затрат).

2. Для *міграційної сфери* проблема дітей трудових мігрантів означає формування нового покоління трудових мігрантів. Крім того, що діти беруть приклад зі своїх батьків і, ще навчаючись у школі, мають намір виїхати з України після закінчення школи або вищого навчального закладу, вони стають прикладом для свого оточення, особливо для однолітків, у тому, що заробляти «справжні» гроші можна тільки за кордоном [9], тобто вони не бачать свого майбутнього в Україні. Це формує в них уявлення про «краще життя» тільки за кордоном і може стати дієвим чинником (трудової) міграції.

3. В *адміністративно-територіальній сфері* виникає загроза вимирання сільського населення. У випадку, коли батьки забирають із собою неповнолітню дитину, часто настає ситуація, при якій у селах до першого класу з 18–25 дітей можуть піти не більше 5–6, оскільки решта перебуває разом із батьками за кордоном [1]. Нерідко дітей вивозять нелегально через складну процедуру збору документів для законного вивозу дитини до країни призначення, що також є значною проблемою для суспільства.

4. Трудова міграція у *сімейній сфері* стає однією з причин підвищення рівня розлучень. Тривале перебування одного з батьків за кордоном обумовлює віддалення батьків один від одного, що призводить до непорозуміння та погіршення стосунків. Своєю чергою, це є причиною розпаду сімей, що, зрештою, по-

значається на вихованні та психоемоційному здоров'ї дитини [6].

5. Для *трудової сфери* діти трудових мігрантів означають формування нової соціальної групи працездатних утриманців. Дорогі подарунки, якими батьки намагаються компенсувати відсутність батьківської уваги, відчуваючи свою провину перед дітьми, а також гроші, які вони переказують на ведення домогосподарства та особисті потреби, забезпечують дітей-підлітків усім необхідним, що робить їх матеріально значно забезпеченішими, ніж їхні однолітки. Досягаючи працездатного віку, у дитини таке благополуччя формує переконання в тому, що немає необхідності працювати, можна прожити за кошти від батьків із-за кордону.

Отже, проблема дітей трудових мігрантів має не тільки суб'єктивний характер (психоемоційні проблеми у дітей), а й об'єктивні наслідки, які негативно впливають на різні соціальні сфери. Насамперед відзначимо, що діти трудових мігрантів не визначені законодавством як окрема соціальна група, яка потребує обліку та надання соціальних послуг державними органами, а це завдає шкоди територіальній громаді.

При розробці та реалізації державної політики у сфері соціального захисту питанню трудових мігрантів приділяється увага на державно-законодавчому рівні. Зокрема, відбулися парламентські слухання з питань «Стан і проблеми правового та соціального статусу сучасної української трудової міграції» (від 17 листопада 2004 р.) [12], «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» (від 14 жовтня 2009 р.) [13], «Українська трудова міграція: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» (від 3 липня 2013 р.) [14]. На засіданні уряду прийнято рішення про утворення Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті Міністрів України (від 20 січня 2010 р.) [15]. Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин провів слухання «Сучасний стан і шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів – громадян України» [16]. Реалізується проект «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами» (від 27 травня 2011 р.) [17].

Для вирішення проблем дітей трудових мігрантів Міністерством науки та освіти України видано Наказ «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів» від 28 грудня 2006 р. № 865. Крім того, у 2005 та 2008 рр. це питання обговорювалося на засіданнях Верховної Ради

України. У 2012 р. прийнято Указ Президента України про затвердження Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 р., в якій сім'ї з дітьми, де батьки є трудовими мігрантами, визнаються соціально вразливими, такими, що опинилися у складних життєвих обставинах і потребують соціального супроводу [18].

Проте найактивнішими при вирішенні цих питань залишаються переважно громадські організації², які й надають мігрантам та їх сім'ям соціальні послуги. Недержавні організації також проводять емпіричні дослідження щодо становища дітей трудових мігрантів, які є єдиним джерелом статистичної інформації, хоча їх результати і викликають сумніви через неможливість перевірити репрезентативність цих досліджень. Проте всі громадські організації зазначають необхідність державного врегулювання проблеми дітей трудових мігрантів. Для ефективного вирішення цих проблем вельми необхідна співпраця державних органів соціального захисту населення (обласні, районі, міські, сільські соціальні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) та недержавних громадських організацій, оскільки останні мають значний досвід допомоги дітям трудових мігрантів.

Нині можна виділити такі вади адміністративно-методичного забезпечення соціального захисту дітей трудових мігрантів.

1. Наявність труднощів із віднесенням дітей трудових мігрантів до соціальної групи «особи (сім'ї), що опинилися в складних життєвих обставинах». Нормативно-правовим актом, якими керується центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у своїй роботі, є Закон України «Про соціальні послуги» у новій редакції [19], в якому «складні життєві обставини» визначаються так, що під них не підпадає така категорія населення, як діти. Тому й стало неможливим надання цій категорії соціальних послуг. Натомість у попередній редакції закону визначення «складних життєвих обставини» охоплює більше категорій населення, у тому числі неповнолітніх дітей. Таке «удосконалення», на жаль, звужує дію Закону, оскільки зменшується коло тих, хто має можливість отримати соціальні послуги.

2. Відсутній навчально-методичний посібник для надання допомоги дітям трудових мігрантів, який має бути розроблений для

психологів та соціальних педагогів, прийнятий на державному рівні та схвалений Міністерством соціальної політики України. Існують лише різні подібні методичні посібники [7; 20; 21; 22], які вказують на необхідність такого документа для роботи з дітьми, чий батьки працюють за кордоном. Даний посібник не лише допомагатиме соціальним педагогам та/або шкільним психологам коригувати психологічний стан дитини, а й може бути основою для курсів перепідготовки та/або підвищення кваліфікації соціальних працівників.

3. Відсутність постійних, цілеспрямованих досліджень проблем трудових мігрантів державою та їх єдиної методології. Питаннями трудових мігрантів здебільшого займаються громадські організації, які ініціюють проведення досліджень стану та потреб трудових мігрантів (у тому числі і їхніх дітей). Достовірність отриманих результатів таких досліджень викликають сумніви, однак це, як уже зазначалося, єдині дані про проблеми у цій сфері. Нemoжливoсть визначити точну кількість дітей трудових мігрантів напряму впливає на розробку заходів, необхідних для вирішення їх проблем.

4. Відсутність паритетного розподілу кількості діючих центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді в регіонах відповідно до потреби в них. В Україні, за даними Міжнародної організації з міграції, найбільше трудових мігрантів у Західному регіоні, а саме у Волинській, Хмельницькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях, а лідерами є Чернівецька та Закарпатська області [23]. Проте кількість діючих соціальних служб у справах сімей, дітей та молоді в цих областях є значно меншою, ніж у тих, де питання трудової міграції не стоїть так гостро. Наприклад, у Чернівецькій та Закарпатській областях таких служб 13 і 37 відповідно, на противагу лідерам – Одеській та Рівненській областям, де соціальних служб 149 та 164 відповідно [24].

5. Невизначеність щодо того, хто залишається неофіційним опікуном після від'їзду батька (ків) за кордон з метою працевлаштування. Цим питанням активно опікується Міжнародний правозахисний центр «Ла Страда – Україна», який ініціює організацію в Україні інституту тимчасової опіки над дітьми трудових мігрантів та пропонує на законодавчому рівні змушувати батьків офіційно оформляти опікунство над дитиною під час своєї відсутності [25]. Однак такі дії, найімовірніше, призведуть до підвищення нелегальної трудової міграції громадян, оскільки це

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

² Найбільш помітною є діяльність фонду *Open Ukraine*, громадських організацій Карітас, Ла Страда – Україна, Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (МІОК).

тільки ускладнить їм від'їзд до країни призначення, а також до підвищення корупції на місцях при оформленні необхідних для від'їзду трудового мігранта документів. Тому такі дії, хоч і спрямовані на захист прав дітей, які залишаються без задовільного догляду, проте не вирішують проблему.

Окреслене явище соціального сирітства давно існує та існуватиме доти, поки не будуть ліквідовані економічні причини трудової міграції українців. Тому його не можна ігнорувати, а отже, необхідно шукати шляхи вирішення проблемної ситуації, що склалася. Розпорошені, точкові, локальні дії, на нашу думку, не приведуть до успіху. Тому єдиним шляхом розв'язання всього комплексу проблем є розроблення цілісної Концепції соціального захисту дітей трудових мігрантів, яка має стати основою для розробки та реалізації відповідної державної політики.

Метою такої Концепції має бути визначення основних напрямів створення ефективної системи допомоги дітям трудових мігрантів, які залишилися без батька (ків), а також закладів відповідного спрямування, що надаватимуть необхідні соціальні послуги.

Основними завданнями Концепції мають бути:

- 1) запровадження ефективних форм:
 - відновлення та/або підтримання психологічно-емоційного стану дітей трудових мігрантів у межах норми;
 - соціального включення дитини в соціальне середовище;
 - адаптації до нових життєвих умов;
 - соціалізації (тих функцій, які сім'я з трудовим мігрантом, особливо за відсутності обох батьків, не може виконувати);
 - корекції уявлень про позитивну модель родини;
- 2) створення умов для опосередкованого технічними засобами спілкування дітей трудових мігрантів та батька (ків);
- 3) створення на базі вже існуючих соціальних служб структури, що займатиметься справами сімей трудових мігрантів, у яких є діти;
- 4) здійснення підготовки та перепідготовки відповідних фахівців;
- 5) розробка методології вивчення проблем дітей трудових мігрантів.

На нашу думку, Концепція має окреслити основні шляхи розв'язання проблеми, тобто здійснення комплексу організаційних, соціальних, інформативно-пропагандистських і культурно-виховних заходів.

1. З метою розбудови структури, відповідальної за справу сімей трудових мігрантів, у яких є діти, необхідно на базі існуючих со-

ціальних служб допомоги³ створити групи спеціалістів, які займатимуться виключно цією проблематикою та надаватимуть соціальні послуги дітям трудових мігрантів, їх батькам і тимчасовим опікунам для вирішення питань, пов'язаних із соціалізацією, вихованням та спілкуванням із дитиною.

2. З метою виявлення проблем у дітей трудових мігрантів, втручання у кризові ситуації, надання консультативної допомоги й порад, супроводу у складних життєвих обставинах, корекції негативних емоційних виявів, гармонізації психологічного стану дитини необхідні:

- розроблення єдиної програми підвищення кваліфікації психологів, соціальних педагогів, педагогічних працівників загальноосвітніх закладів та соціальних служб допомоги, які працюватимуть з дітьми трудових мігрантів;
- введення обов'язкового проходження шкільними психологами практикуму щодо здійснення постійного нагляду та психоемоційної допомоги дітям трудових мігрантів;
- з установленою фахівцями необхідною періодичністю запровадити практику відряджень груп кваліфікованих соціальних педагогів та психологів з місцевих соціальних служб допомоги до шкіл для перевірки, проробки «складних випадків» та вирішення проблем дітей трудових мігрантів. Якщо таких фахівців немає, то відрядити з тих, які є, на курси підвищення кваліфікації за цим напрямом соціальної допомоги;
- створення дозвільних гуртків різного роду групової діяльності (і з різними віковими групами за необхідності), до яких направлятимуться діти трудових мігрантів. Там із ними працюватимуть педагоги та психологи відповідної кваліфікації для корекції соціальної поведінки дітей, покращення їх комунікативних навичок і формування почуття потрібності та самотності при вирішенні проблем, з якими вони стикаються після від'їзду батька (ків) на шкільному (в місцевості максимальної трудової міграції) та міському рівнях;
- забезпечення регулярного зв'язку дитини з батьком (ками), яка не має такої можливості, за допомогою комунікативних технологій (інтернет-листування, *Skype*-зв'язок, телефонні розмови) у відведених для цього місцях (школі, дозвілєвому гуртку, центрах соціальної допомоги тощо). Для цього необхідно:
 - налагодження співпраці з українською діаспорою, яка, зі свого боку, візьме на себе

³Тут і далі під соціальною службою допомоги розуміються центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді.

зобов'язання створити місце для спілкування трудових мігрантів з дітьми та їх забезпечення комунікаційними технологіями для відповідного зв'язку;

– обладнання місця для опосередкованого спілкування відповідними технічними засобами (комп'ютером, телефоном, інтернет-з'єднанням) обидві сторони (в Україні та за кордоном).

3. З метою забезпечення якості виховання дітей трудових мігрантів необхідно перевіряти наявність опікуна дитини (якщо вона залишилася без догляду жодного з батьків) та налагодити належний догляд за дитиною. Для цього необхідні:

– тісна співпраця між дирекцією школи, її соціальним психологом і працівником соціальної служби допомоги для виявлення дітей трудових мігрантів, у яких опікун (необов'язково формально закріплений) не виконує належним чином свої обов'язки з точки зору виховання, контролю та догляду за дитиною;

– у разі виявлення таких дітей: 1) закріпити за ними соціальних педагогів із соціальної служби допомоги, які працюватимуть з дітьми з необхідною частотою, та/або 2) приділити додаткову увагу з боку шкільного соціального психолога.

4. З метою формування у дітей без батьківської опіки позитивного уявлення про модель сім'ї потрібне введення у місцях роботи соціальних педагогів, психологів (на шкільному, міському рівнях) курсу, який коригуватиме неправильно сформоване або формуватиме позитивне уявлення про модель сім'ї як повноцінної, яка складається із двох батьків та дитини (дітей), що допоможе їм у майбутньому створити повну родину.

5. Для подолання формування нового покоління трудових мігрантів (переважно серед підлітків) необхідне введення в школах, особливо у районах, звідки виїжджає найбільше трудових мігрантів, позакласних курсів ознайомлення з негативними факторами трудової міграції, які зазвичай є прихованими та/або непомітними для підлітків, і формування позитивного уявлення свого майбутнього в Україні.

6. Для подолання проблем внутрісімейних відносин у родині, що стосуються питань розвитку та виховання дитини, необхідне розроблення проекту батьківської просвіти, який надаватиме допомогу у формі психолого-педагогічного консультування сім'ї, що дозволить попереджати помилки у сімейному вихованні та дитячо-батьківські конфлікти. Крім того, проведення тренінгів дитячо-батьківських відносин сприятиме адаптації дити-

ни до тривалої розлуки та зустрічей з батьком (ами).

7. Для подолання комунікативних проблем після повернення батьків додому (на короткий або тривалий період) потрібне розроблення рекомендацій для батьків, які допоможуть зняти напруженість при безпосередньому спілкуванні з дитиною, розповсюдити їх серед українських діаспор і передати в кожен рідину, де є трудовий мігрант (ти).

8. З метою запобігання «вимиранню» сільської місцевості необхідне розроблення заходів перевірки легальності вивозу дітей за кордон.

9. Для запобігання підвищенню рівня розлучень із причини трудової міграції одного з батьків дитини потрібне введення обов'язкового відвідування курсів тими, хто оформляє документи з метою працевлаштування за кордоном, і членами їхніх сімей. Під час роботи цих курсів соціальні робітники/психологи ознайомлять їх із можливими наслідками та складностями тривалого від'їзду одного з батьків, що так чи інакше негативно впливають на родину в цілому й дитину зокрема, а також надаватимуть практичні рекомендації, як усунути цей негативний вплив. Такі курси мають проводити соціальні служби допомоги. Крім того, у регіонах, де трудова міграція є найбільш поширеним явищем, необхідно провести рекламну кампанію про існування таких курсів та запросити всіх бажаючих, щоб залучити тих, хто виїжджає на заробітки нелегально.

10. З метою запобігання формуванню нової соціальної групи працездатних утриманців необхідне створення в школах (переважно для підлітків середньої та старшої школи) курсу лекцій, на яких шкільний психолог або представник соціальної служби відповідної кваліфікації скоригує уявлення дітей про грошові надходження від батьків (цінність їх заробляння), сформує у них модель дорослої людини, яка має бути самостійною, не залежати повною мірою від батьківської допомоги, а навпаки, допомагати батькам.

11. З метою створення єдиної методології та постійного дослідження кількості трудових мігрантів та їх якісних характеристик, у тому числі і для обліку залишених вдома дітей, необхідні:

- розроблення відповідної методології, спираючись на успішний досвід інших країн;
- встановлення співпраці задля ведення кількісного та якісного обліку трудових мігрантів та їх дітей за єдиною процедурою з:
 - представниками української діаспори;

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

– шкільними представниками (дирекція, викладачі, соціальні психологи), у тих регіонах, де фіксується найбільша трудова міграція;
– громадськими організаціями, діяльність яких спрямована на допомогу сім'ям трудових мігрантів.

Реалізація Концепції дасть змогу: 1) оптимізувати мережу соціальних служб; 2) створити ефективну мережу допомоги сім'ям трудових мігрантів, у яких є неповнолітні діти; 3) зменшити негативний вплив трудової міграції батька (ків) на дитину; 4) забезпечити виконання прав дитини згідно з Міжнародною Конвенцією ООН про права дитини; 5) налагодити статистичну звітність про дітей трудових мігрантів, яка буде репрезентативною та валідною.

Фінансування заходів, спрямованих на соціальний захист дітей трудових мігрантів, передбачається здійснювати за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Додаткове фінансування здійснюватиметься за рахунок коштів об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, благодійних організацій, фізичних осіб та інших джерел.

Органи місцевого самоврядування самостійно визначатимуть обсяг коштів, що можуть бути виділені з місцевих бюджетів для здійснення зазначених заходів. Для надання послуг дітям трудових мігрантів передбачається залучати громадські організації, благодійні фонди та волонтерів.

Таким чином, узагальнюючи, необхідно відзначити, що проблеми дітей трудових мігрантів стають дедалі очевиднішими, а їх негативні наслідки свідчать про актуальність і необхідність прийняття дієвих заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту цієї соціальної групи. Розробка та реалізація відповідної державної соціальної політики на основі запропонованої Концепції має забезпечити надання ефективної соціально-психологічної допомоги дітям трудових мігрантів та їх сім'ям, спираючись на існуючі соціальні служби для сімей, дітей та молоді. У підсумку це сприятиме подоланню як суб'єктивних проблем дітей трудових мігрантів (передусім психоемоційних), так і об'єктивних проблем у різних соціальних сферах.

Список використаних джерел

1. Гевчук Н. С. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей трудових мігрантів / Н. С. Гевчук // зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. – Серія соціально-педагогічна. – 2009. – Вип. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_11/3.pdf
2. Пігіда В. М. Аналіз стану та проблем дітей трудових мігрантів в Україні / В. М. Пігіда // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 9 (196). – С. 113 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2010/9_2010_ped.pdf#page=113
3. Лизун І. Ф. Соціальні потреби дітей трудових мігрантів / І. Ф. Лизун // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pedal/texts/2011_11/042.pdf
4. Лизун І. Ф. Соціально-педагогічні технології у роботі з дітьми трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу / І. Ф. Лизун // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Хмельницький, 25–26 квітня 2013 р.). – Хмельницький : ХНУ, 2013. – С. 148–149 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tolkoznanie.ru/load/pedagogika/aktualni_pitannja_teoriji_ta_praktiki_psikhologo_pedagogichnoji_pidgotovki_majbutnikh_fakhivciv/1-1-0-24
5. Ляльчук Г. Д. Аналіз соціально-психологічних чинників деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів / Г. Д. Ляльчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 1 (30). – С. 203–209 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/tiprrp/2013_1/Lyalch.pdf
6. Гордієнко Н. В. Соціально-педагогічні засади профілактики деформацій у соціалізації дітей з сімей трудових мігрантів / Н. В. Гордієнко, А. Ю. Ізотова // Вісн. Черкаського ун-ту : наук. журн. – 2008. – № 123. – С. 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N123/N123p048-051.pdf
7. Самарська М. В. Профілактика та корекція депресивних станів дітей трудових мігрантів / М. В. Самарська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/14045/
8. Загарницька І. Сучасне дитинство в контексті міграційних процесів : українські реалії / І. Загарницька // Вісн. Ін-ту розвитку дитини : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vird/2011_17/Pdf/32.pdf

9. *Кирчів А.* Трудова міграція і національна безпека України : доповідь на «круглому столі» 7 жовтня 2004 р., Львів, ЛНУ ім. І. Франка / А. Кирчів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/migration/2004/kyrchiv07-10.htm>
10. *Звітні матеріали соціального дослідження «Діти трудових мігрантів : особливості соціальної поведінки» / Карітас України* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23
11. *За результатами проекту «Діти емігрантів про себе»* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://miok.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=513:-1-r&catid=20:q-q&Itemid=16
12. *Урядовий портал* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10277745&cat_id=34989
13. *Урядовий портал* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=243114144
14. *Урядовий портал* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246490450
15. *Урядовий портал* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=243250570
16. *Верховна Рада України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/36097.html>
17. *Урядовий портал* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244295546
18. *Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : указ Президента України від 22.10.2012 р. № 609/2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>
19. *Про соціальні послуги : закон України від 18.10.2012 р. № 966-15* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
20. *Організація соціально-психологічної допомоги дітям, батьки яких перебувають за кордоном : метод. посібн. для психологів, соц. педагогів, пед. працівників загальноосвіт. навч. закл. – Хотин, 2005.*
21. *Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посібн. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К. : ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.*
22. *Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посібн. / В. Л. Андреєнкова, Т. Г. Веретено, Т. О. Дорошок [та ін.] / Укр. наук.-метод. центр практ. психології та соц. роботи ; Міжнар. жін. правозахисний центр «Ла Страда – Україна» ; за заг. ред. К. Б. Левченко. – Харків : Чальцев, 2008. – 384 с.*
23. *Міграція в Україні : факти і цифри* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/ua/pdf/Facts&Figures_b5_ua_f.pdf
24. *Аналітично-інформаційна довідка про діяльність мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та закладів соціального обслуговування у 2011 році* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=138977
25. *В Україні создадут институт опеки над детьми трудовых мигрантов* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://24.ua/news/show/id/16838.htm>